

УДК 35.074 (477.75)

Велигодський Д. В.

ЗЕМЕЛЬНІ ВІДНОСИНИ В КРИМУ В 1920 РОЦІ

Вивчення аграрних, земельних відносин пов'язаних із землеволодінням і землекористуванням мають сьогодні не тільки історико-правове, але й конкретно-практичне значення.

Зараз в Україні проводяться перетворення в галузі сільського господарства, ставиться питання про відновлення інституту приватної власності на землю, почало відновлюватися одноосібне (фермерське) землекористування, здійснюється пошук інших форм землеволодіння і землекористування. Виявилось і прагнення до відродження старих аграрних порядків, особливо тих, які існували у селі перед переходом до підготовки колективізації, коли основою сільськогосподарського виробництва було одноосібне селянське господарство.

Особливе значення має вивчення аграрних відносин у Криму в 1920 році. Тут вони, на відміну від інших регіонів колишнього СРСР, у тому числі України, відзначалися своєрідністю й унікальністю. Земельні відносини на півострові у цей час розвивалися в інших умовах. Кримське село не знало революційних потрясінь такої інтенсивності, як українське село: стихійного захоплення селянами поміщицьких земель, комнезамів, насильницького вилучення земель у заможних селян, експропріації у них інших засобів виробництва, політики «воєнного комунізму».

Спроби більшовиків здійснення у кримському селі революційних перетворень на основі радянських аграрних законів у роки громадянської війни не були завершені через те, що тут їх влада двічі мала недовготривалий характер.

Запровадження аграрних перетворень на півострові на основі радянського аграрного законодавства відбувалося вже в умовах переходу до непу і внесення у радянське законодавство із земельного питання корективів, які передбачали тимчасову відмову від обов'язкового для селян «соціалістичного землевпорядкування» і «соціалістичного землеробства». Це суттєво позначилося на аграрних відносинах у Криму. Аграрні перетворення тут на початку і в середині 20-х років ХХ століття відбувалися в основному на плановій основі у вигляді земельної реформи. Внаслідок роздроблення продуктивних сил сільського господарства тут воно не було таким масштабним, як в інших регіонах. Цьому сприяло й те, що наявність у Криму автономії давала місцевій владі деякою мірою пом'якшувати негативні наслідки виконання радянського законодавства для розвитку селянських господарств і всього сільського господарства півострова.

До 1956 року українські правознавці та історики не вивчали аграрні відносини у Криму після пореволюційного періоду. У 1954 року він став частиною України, однак і після цього ситуація мало змінилася. Не займалися цим і російські науковці, які вважали, що цим тепер повинні займатися українські історики права, оскільки Крим більше не є частиною РРФСР. У результаті вивченням проблеми стали займатися

ЗЕМЕЛЬНІ ВІДНОСИНИ В КРИМУ В 1920 РОЦІ

тільки місцеві кримські фахівці, які керувалися при цьому настановами органів КПРС і комуністичними догмами. Аграрні відносини у кримському селі в 1918-1926 роках, хоч уже і висвітлювалися певною мірою у наукових працях, до цього часу залишаються малодослідженими. Досі з цієї проблематики немає жодної праці узагальнюючого характеру. Крім того, багато усталених в історико-правовій літературі положень потребують перегляду з позицій сьогодення.

Для дослідження аграрних відносин у Криму в 1920 році є достатня джерельна база. Основна маса джерел з цієї теми поки що не введена до наукового обігу.

Наголошуючи ті позитивні результати, яких уже досягнуто при висвітленні аграрних відносин у Криму в 1920-ті – роки ХХ століття, треба зазначити, що в цьому напрямку зроблено поки що тільки перші кроки. Багато питань цієї проблеми взагалі ще не розглядалися, у тому числі земельні відносини на півострові під час правління П. М. Врангеля, процес міжселищного закріплення землі, внутрішньоселищний землепоряджувальний процес, зміни у формах і способах землекористування, особливості общинної і ділянкової форми землекористування, землі безпосереднього державного володіння, використання землі у процесі переселення і розселення, землі спецпризначення і землі спецвикористання тощо. Потрібні й інші, ніж використовувані раніше, методологічні підходи до дослідження. Це зумовило звернення автора до вивчення зазначеної теми.

Хронологічно наш аналіз присвячено 1920 року, в якому йшов активний процес аграрних перетворень на півострові на основі земельного закону та інших нормативних актів політичного режиму П. М. Врангеля. Основна мета статті полягає у висвітленні нормативно-правової бази земельних відносин, масштабів аграрних перетворень, змін у формах землекористуванні і землеволодінні.

У березні 1920 року командування Збройних сил Півдня Росії очолив барон П. М. Врангель. Прагнучи закріпитися на півострові, він вдається до певних політичних і соціально-економічних реформ. Досвід громадянської війни підказував П. М. Врангелю необхідність створення на селі соціальної бази для антикомуністичної боротьби.

Виявлялася при цьому дія й інших факторів. Навесні 1920 року серед заможного селянства півдня України намітилося короточасне полегшення у зв'язку з вигнанням денікінців. Але незабаром воно змінилося комуністичною продрозкладкою і реквизиціями [1]. У північній Таврії серед селян почався саботаж продрозкладці, псування залізниць, відмова від виконання повинностей на користь радянської влади [2]. Влітку 1920 року у Криму вийшла брошура «Вся земля народу у власність», яка пропагувала ідею Врангеля із земельного питання. Вона таємно розповсюджувалася на територіях, де існувала радянська влада [3]. Серед селян північної Таврії стало поширюватися уявлення про те, що у Криму П. М. Врангель розв'язує земельне питання в інтересах селянства. Це посилювало антибільшовицькі настрої.

5 липня 1920 року у засобах масової інформації була розповсюджена заява П. М. Врангеля про програмні дії нового політичного режиму в Криму. «Ми боремося за свободу. По той бік нашого фронту, на півночі, панує сваволя, пригноблення, рабство... Гніздо реакції в Москві. Там сидять поневолювачі, які трактують народ як стадо. Тільки сліпота і недобросовісність можуть вважати нас

реакціонерами. Ми боремося за розкріпачення нашого народу від ярма, якого він не бачив у найтемніші часи своєї історії”. В заяві він висловив думки, що сам російський народ визначить свою долю, але “дайте народу, – заявив П. М. Врангель, – висловити свої побажання без чрезувчасек та наведених на нього кулеметів” [4, с. 218-219].

Юридичні підвалини для впровадження аграрної реформи в практику закладені в “Наказі Правителя Півдня Росії та Головнокомандуючого Російською Армією №179” від 12 жовтня 1920 року. Серед пріоритетів на перше місце ставилися “благо і свобода народу і внесення до російського життя оздоровляючих засад громадського устрою, позбавлених класової і племінної ненависті, об’єднання усіх, вцілілих від розгрому живих сил Росії і доведення воєнної та ідейної боротьби до тієї жаданої години, коли російський народ владно висловить свою волю: як бути Росії”.

Наказом проголошувалася земельна реформа, реформа земського самоврядування, санкціонувалося створення земельних комітетів та початок закріплення земель за новими власниками.

В економічній сфері йшлося про нагальне завдання відновлення зруйнованого економічного життя шляхом забезпечення свободи торгівлі та промислової діяльності, покращення транспорту, а також поштово-телеграфної справи. “Дати населенню хліб і порядок” – такий підсумок економічних дій політичного режиму П.М. Врангеля.

Говорилося про “відновлення правосуддя” і забезпечення нагляду “за точним дотриманням законів”.

Значалося також, що “зроблено перший крок до повернення Росії до родини культурних європейських держав”. Основним результатом зовнішньополітичної діяльності визнавалося забезпечення “взаємного розуміння і братерських угод між урядом Півдня Росії і Урядами Дону, Кубані, Тереку й Астрахані”. Окремо виділялося “налагодження дружніх зв’язків з Україною” [5, с. 393 – 395].

Задумана П. М. Врангелем земельна реформа була підготовчим етапом до наступу проти радянських військ. Психологічне значення цієї реформи трактувалося так: «Селяни повинні мати хороший закон про землю, армія повинна нести селянам землю на багнетах» [6]. Основне завдання в галузі аграрної політики П. М. Врангель сформулював так: «Підняти заможне і працездатне селянство, згуртувати його, організувати соціально й економічно, дати йому нагоду охороняти порядок на землі» [7, с.12].

При здійсненні своїх намірів у аграрній сфері правителю довелося враховувати, що основна маса великих землевласників виступала за повну реставрацію старого поміщицького ладу, що вона не погоджувалася віддати навіть за викуп частину своєї землі селянству. Проте були і такі поміщики, які здавали частину своїх земель в оренду і були не проти за солідну винагороду віддати селянству орендовані землі.

У кінці березня 1920 року П. М. Врангель доручив міністрові землеробства Г.В. Глинці створити земельну комісію для вироблення проекту закону про землю. Правитель запропонував комісії у своїй роботі керуватися таким положенням: «Землю на правах приватної власності передати тому, хто її обробляє, виключаючи

ЗЕМЕЛЬНІ ВІДНОСИНИ В КРИМУ В 1920 РОЦІ

торгівлю нею чи експлуатацію шляхом оренди. Землю, яка перевищує встановлений наділ, підлягає відчуженню за відповідну плату і на користь безземельних» [8, с.92]. У квітні 1920 року в Ялті відбулося перше засідання комісії. До її складу увійшли Г. В. Глинка, генерал М. Левашов (голова Союзу землевласників на півдні Росії), граф В. Апраксін (колишній таврійський губернатор), В. Налбандов (міністр торгівлі та промисловості), П. Зубовський (в минулому співробітник міністерства землеробства Росії), О. Шлейфер (колишній уповноважений із землевпорядження в Таврійській губернії), В. Оболенський (голова Таврійської губернської земської управи), К. Зайцев (учений-економіст) [9, с.4].

Через декілька днів, підбиваючи підсумки роботи комісії, Г.В. Глинка на прес-конференції заявив: «Про широку аграрну реформу не йдеться. Мова йде про налагодження швидкої купівлі орендарями необхідних їм земельних ділянок» [10, с.346]. Таким чином, пропозиція П. М. Врангеля про негайне проведення земельної реформи членами комісії була зведена нанівець. Тоді П. М. Врангель організував у Криму Селянський союз Росії, до якого увійшли декілька заможних селян, що втекли з України, і лідер трудовиків першої державної думи А. Аладьїн [11, с.49]. Цьому союзу було доручено виробити проект земельного закону і подати його на розгляд уряду.

Союз із поставленим завданням справився оперативно. Ознайомившись зі складеним проектом, П. М. Врангель у цілому погодився, але визнав, що він потребує доопрацювання. Для цього він наказав Г.В. Глинці терміново створити нову комісію. Така комісія була створена, і її засідання відбулося у м. Севастополі. Проект Селянського союзу загалом було схвалено. Невдовзі після цього Г. В. Глинка і П. Зубовський склали остаточний варіант законопроекту про землю. «Глинка, – писав Оболенський, – як не опирався земельній реформі, оскільки він мав протилежну позицію, все ж за наказом Врангеля був одним з авторів радикального земельного закону» [12, с.8].

25 травня 1920 року П. М. Врангель затвердив закон про землю, який називався «Правила про передачу розпорядженням уряду казенних, державного земельного банку і приватновласницьких земель сільськогосподарського користування у власність зайнятих обробкою землі господарів». Він закріплював існуючі на момент його видання землеволодіння і землекористування. «Усяке фактичне володіння землями, – говорилося в його першій статті, – підлягає охороні з боку уряду від захоплення, незалежно від того, чи перебувають вони у користуванні землевласників на орендному праві або були захоплені ними, чи надійшли до них внаслідок розпоряджень Тимчасового уряду або радянської влади. Залишаються вони у володінні господарів, які їх обробляють чи користуються ними» [13, с.56].

Закон передбачав часткове скорочення поміщицького землеволодіння на умовах компенсації селянами за конфісковані у поміщиків надлишки землі понад установлені норми землекористування. За передачу їх селянам вони повинні були вносити викупні платежі.

Одночасно закон установлював, що зберігаються повною мірою за їх власниками, незалежно від розмірів їх землекористування, селянські надільні землі, землі, куплені за допомогою Селянського банку, землі селян, відділених на хутори і

відруби , а також церковні, монастирські та вакуфні землі, землі, що належали установам та дослідним станціям, і землі, які перебували у користуванні підприємств [14, с.270].

Закон визначав, що землі загального сільськогосподарського призначення, які перебувають у користуванні селян, не повинні повертатися їх власникам, якщо вони не перевищують максимальну норму землеволодіння, яка буде встановлена урядом для землевласників. А якщо вони перевищать цю норму, то повинні передаватися у розпорядження волосних земельних рад для розподілу їх між іншими селянами на умовах внесення ними за це викупних платежів на користь землевласників. Наявну у користуванні селян не їх землю закон передавав у їх повну власність [15, с.13]. Викупні платежі визначалися у розмірі п'ятикратного середнього врожаю за останні 10 років. Вони повинні були вноситися рівними частинами протягом 25 років. Щорічний внесок складав 1/5 врожаю [16, с.53].

Здійснення земельної реформи закон Врангеля покладав на земельні ради. Волосні земельні ради повинні були обиратися волосними земельними сходами – по одному представнику від 10 дворів, а також усіма приватними землевласниками, незалежно від розмірів їх володіння, представниками від церковних та казенних земель і від земель, які належали різним установам [17, л.39]. До складу повітової земельної ради повинні були входити призначений урядом повітовий посередник у земельних справах, голова земської управи, мировий суддя, представник від відомства фінансів, представники волосних земельних рад. Повітові земельні ради встановлювали норми наділу і розглядали скарги на дії волосних земельних рад із виконання реформи [18, с.94]. Законом передбачалося, що повноваження волосних земельних рад мають тимчасовий характер – до створення волосних земств, які передбачалося створити найближчим часом на підставі спеціального закону. Після цього повноваження із виконання аграрних перетворень повинні були перейти до них.

Передбачаючи компенсацію власникам відчужуваних земель, земельний закон П. М. Врангеля однак реалізацію цього відкладав. Волосним земельним радам надалі до закріплення за новими власниками земельних ділянок пропонувалося щорічно вносити зібраний з них викуп зерном до державного фонду. Питання про те, як держава буде розплачуватися з колишніми власниками землі, закон залишав відкритим. Відомий думський діяч І.В. Коротков в інтерв'ю газеті «Великая Россия» охарактеризував закон від 25 травня 1920 року як продовження аграрних перетворень Століпіна, як «сміливу спробу соціального перевороту шляхом створення класу дрібних власників» [19, с.31].

П. М. Врангель ужив заходів для того, щоб його закон став широко відомим. Він двічі офіційно був опублікований у газетах. Його текст розповсюджувався серед населення і серед військових частин. Лютчики навіть розкидали листівки з текстом закону на територіях, зайнятих радянськими військами. В усі повіти були направлені посередники із земельних питань та їх помічники-землеміри. Вони роз'яснювали закон на волосних і сільських сходах, у приватних бесідах із селянами. Однак, про закон своєчасно дізналися не всі сільські жителі. Це відзначив у липні 1920 року таврійський єпископ Веніамін. Він запропонував для ширшої

ЗЕМЕЛЬНІ ВІДНОСИНИ В КРИМУ В 1920 РОЦІ

пропаганди закону використовувати досвід комуністів із пропаганди своїх декретів, які «всюди задавили народ і плакатами, і картинами, і газетами, і літературою, і постійними мітингами ораторів» [20, с.109].

Треба відзначити, що закон про землю не давав відповіді на багато питань, які хвилювали в той час селян. Тому у відомство землеробства нерідко надходили від них запити з проханням роз'яснити окремі його положення. Сільських жителів цікавили, головним чином, такі питання: як буде застосовуватися закон про землю для осіб, які не мали російського громадянства; за якими параметрами буде визначатися середній за останні 10 років урожай, як і ким будуть встановлюватися норми наділів землі для землевласників і норми наділу для селян [21, арк.31].

Для проведення аграрних перетворень й організації волосних земельних рад у прифронтовій смузі та на звільнених від комуністів землях при кожному корпусі армії генерала Врангеля були створені цивільні частини. До них увійшли не тільки військові, але й представники цивільних відомств, у тому числі відомства землеробства [22, с.56]. Для підготовки практичних працівників при Таврійському університеті було відкрито спеціальні курси, де за 6 тижнів підготували майже 40 чоловік, які зайняли у земельних радах посади секретарів [23, с.62].

На підставі положень, визначених у законі, влітку 1920 року відбувалися вибори до повітових і волосних земельних рад. Такі ради почали діяти в усіх волостях Євпаторійського повіту [24, арк.17]. 11 серпня почала функціонувати Донузлавська волосна земельна рада [25, л.2]. Вибори рад відбувалися у непростих умовах – воєнний стан, господарська розруха, розпал польових робіт, близькість фронту. Проте до 15 вересня 1920 року на території півострова почали функціонувати 86 волосних земельних рад (всього було 140 волостей) [26, с.63].

Багато земельних рад почали практичну роботу із виконання положень земельного закону П. М. Врангеля. Вона полягала у визначенні розмірів земельних ділянок, які повинні були залишитися у великих власників, і норм наділу селян вилученими у них надлишками. До 15 вересня 1920 року земельні ради обстежили на своїх територіях земельний фонд, визначили норми наділів землі у поміщиків і норми наділу поміщицькими землями селян [27, с.64].

Агайська волосна земельна рада Євпаторійського повіту, розподіливши всю землю волості на три категорії – кращі, середні, гірші, – на підставі цього визначила норми наділів і норми наділу. Для кращих земель норма наділів визначалася у 150, а норма наділу – у 75 дес. Для другої категорії земель – відповідно 160 і 80 дес., для гірших земель – 200 і 100 дес. [28, арк.12].

При встановленні норм бралися до уваги не тільки якість ґрунту, але і склад сім'ї для селянського землекористування, характер ведення сільськогосподарського виробництва та інші фактори. Донузлавська волосна земельна рада Євпаторійського повіту розподілила всіх землевласників, у яких повинна була вилучатися частина землі, на три категорії: 1. Землевласники, які постійно ведуть господарство. Їм норма наділів була визначена у 300 дес. 2. Землевласники, які раніше вели господарство, але у цей час його не ведуть. Їм норма наділів теж була визначена у 300 дес., але передбачалося, що коли вони протягом трьох років не розпочнуть самостійний обробіток землі, то норма наділів їм буде знижена до 80 дес. 3. Землевласники, які

ніколи не вели власне господарство, а постійно здавали свою землю в оренду. Норма наділів для них була визначена у 150 дес., але вони повинні були протягом трьох років почати вести власне господарство. Якщо це не виконувалося, то їх земельний наділ повинен був зменшитися до 80 дес. [29, арк.6].

Крім частини поміщицьких, закон П. М. Врангеля також передбачав передачу у власність селян казенних земель. Готуючись до здійснення цього, відомство землеробства складало списки постійних орендарів казенних земель, визначало кількість казенних земель, придатних для передачі населенню [30, с.64].

Земельний закон Врангеля викликав схвальну реакцію у кримського селянства. «Закон 25 травня, – говорилося у повідомленні Євпаторійського посередника у земельних справах, – в центрі інтересів всього населення повіту. Проте закон викликає сумніви недостатньою ясністю і повільністю його здійснення» [31, арк.27].

Таким чином є безпідставною точка зору науковців, що негативно оцінювали земельні перетворення у Криму в 1920 році. Земельний закон П. М. Врангеля створював достатні правові підстави для здійснення аграрних перетворень на територіях, які контролювалися правителем. Запровадження його створило б сприятливі умови для розвитку сільського господарства. Однак зробити цього Врангелю не вдалося через те, що його влада на півострові припинила своє існування у листопаді 1920 року.

Список літератури:

1. Свободная мысль.– 1993.– № 5.– С. 94-96.
2. Литературная Россия.– 1989.– № 42.
3. Крымская правда.– 1993.– № 25.
4. Воспоминания генерала барона П. М. Врангель: в 2 ч. – М., 1992., –ч. 2.
5. Воспоминания генерала барона П.Н. Врангеля: в 2 ч. – М., 1992. – ч. 2.
6. Свободная мысль.– 1993.– № 5.– С. 94-96.
7. Оболенский В.А. Крым при Врангеле.– Мемуары белогвардейца.– М.– Л.: Госиздат, 1927.– 86 с.
8. Врангель П.Н. Воспоминания.– Южный фронт.– В 2-х частях.– Ч. 2.– М.: Терра, 1992.– 474 с.
9. Оболенский В.А. Крым при Врангеле.– Мемуары белогвардейца.– М.– Л.: Госиздат, 1927.– 86 с.
10. Революция и гражданская война в описании белогвардейцев: Деникин. Юденич. Врангель.– М.: Отечество, 1991.– 508 с.
11. Вольфсон Б. Конец авантюры барона Врангеля.– С.: Крымиздат, 1940.– 119 с.
12. Оболенский В.А. Крым при Врангеле.– Мемуары белогвардейца.– М.– Л.: Госиздат, 1927.– 86 с.
13. Красный архив.– 1928.– Т. I (23).
14. Борьба за советскую власть в Крыму.– Документы и материалы.– Т. 2.– С.: Крымиздат, 1961.– 363 с.
15. Оболенский В.А. Крым при Врангеле.– Мемуары белогвардейца.– М.– Л.: Госиздат, 1927.– 86 с.
16. Красный архив.– 1928.– Т. I (23).
17. ЦДА АРК.– Ф. Р-1668, оп. 1, спр. 1а (Доклады о деятельности посредника, о положении в уезде, протоколы совещаний о нуждах сельского хозяйства.– Октябрь 1919 – сентябрь 1920 г.– 57 л.).
18. Врангель П.Н. Воспоминания.– Южный фронт.– В 2-х частях.– Ч. 2.– М.: Терра, 1992.– 474 с.
19. Коротков И.С. Разгром Врангеля.– М.: Военное издательство МО СССР, 1948.– 263 с.
20. Кандидов Б. Церковь и гражданская война на юге.– Неопубликованные архивные материалы.– М.: Безбожник, 1931.– 295.

ЗЕМЕЛЬНІ ВІДНОСИНИ В КРИМУ В 1920 РОЦІ

21. ЦДА АРК.– Ф. Р-1668, оп. 1, спр. 1а (Доклады о деятельности посредника, о положении в уезде, протоколы совещаний о нуждах сельского хозяйства.– Октябрь 1919 – сентябрь 1920 г.– 57 л.).
22. Красный архив.– 1928.– Т. 1 (23).
23. Красный архив.– 1928.– Т. 1 (23).
24. ЦДА АРК.– Ф. Р-1668, оп. 1, спр. 7 (Переписка с губернским посредником по земельным делам, о правах уездных посредников, проведении в жизнь закона о земле.– 4 мая 1920 – 24 октября 1920 г.– 88 л.).
25. ЦДА АРК.– Ф. Р-1668, оп. 1, спр. 4 (Переписка Евпаторийского уездного посредника по земельным делам.– Май 1920 – октябрь 1920 г.– 48 л.).
26. Красный архив.– 1928.– Т. 1 (23).
27. Красный архив.– 1928.– Т. 1 (23).
28. ЦДА АРК.– Ф. Р-1668, оп. 1, спр. 2 (Журнал заседаний Евпаторийского земельного совета.– 23 сентября 1920 – 24 сентября 1920 г.– 34 л.).
29. ЦДА АРК.– Ф. Р-1668, оп. 1, спр. 4 (Переписка Евпаторийского уездного посредника по земельным делам.– Май 1920 – октябрь 1920 г.– 48 л.).
30. Красный архив.– 1928.– Т. 1 (23).
31. ЦДА АРК.– Ф. Р-1668, оп. 1, спр. 27 (Дело о наблюдении за проведением земреформы.– Август 1920 – ноябрь 1920 г.– л. 77).